

Документи свідчать про невідконтрольну пиятику серед партизанських загонів. Є свідчення про вчинення злочинів під впливом алкоголю: "Іншим їх заняттям є "Давай горілку, сало". Коли дістануть горілку, п'ють до втрати глузду. Кидають зброю, стріляють в хаті, валюються на землі. Загрожуючи револьвером, масово гвалтують жінок. До звалтованих жінок стають "у чергу". Йдуть по 10-20 чоловіків до однієї погвалтованої жінки. Є масові випадки, що в одному селі звалтовано від 20 до 50 жінок. Потім починають грабувати населення – їжу, вбрання і взуття. Під час грабунку більше всього шукають горілку, сало і годинники". Зустрічаються відомості про масові звалтування жінок Західної України: "У селі Дубовці під Тернополем було звалтовано жінку у віці 40-45 років партизанами Гардановим, Панасюком, Мезенцевим, ком. загону Бубновим та іншими" [10, арк. 109].

Про особливо жорстоке поводження доводять звіти підпільників за 1944 рік на Тернопільщині. Зокрема тут йдеться про випадки масового та групового звалтування жінок [10, арк. 109].

Поведінка партизанів була далекою від адекватної відносно жінок, особливо у випадках непокори, або ж незадоволення власних бажань, чи потреб [9, арк. 69–71]. При чому, жорстоким діям партизанів фактично не можливо було протистояти, адже чоловіків практично не було поряд, а ті що намагалися виступити на захист жінки чи дівчини ризикували життям. Так за свідченнями одного з оунівців жорстоко було побито батька чотирнадцятирічної дівчини, що виступив на її захист при спробі гвалтування [1, арк. 51].

Моральну атмосферу насильства передають, як документи ворожих станів, так і донесення самих червоних, зокрема, у доповідній записці народному комісару ГБ УССР С. Савченку (про поведінку партизанів з'єднання ім. Будьонного) стверджується про постійні грабунки, мародерство мирного населення і насильство над жінками, здійснюване партизанами. Наприклад, у селі Голубіси Шумського р-ну Волинської області старшина Мезенцев у п'яному стані побив прядкою двох дівчат, вимагаючи від них згоди на інтимний зв'язок.

При розбоях партизан доволі часто намагалися рятувалися втечею, щоб уникнути знущань. В багатьох випадках такі спроби не мали успіху. Є свідчення гвалтувань жінок, що не змогли покинути місце куди формували партизани [12, арк. 58].

Отже, аналіз низки різноманітних за своїм походженням документів, показав, що злочинна діяльність окремих партизанських загонів на Західній Україні проти жінок мала місце. За архівними матеріалами можна твердити, що від грабунків, домагань та гвалтувань страждали окремі жінки фактично по всій території Західної України, у вікових межах від 14 до 65 років. Причинами подібних дій була низька моральність та пиятика в загонах партизанів, а також низка факторів, що формували ставлення до західноукраїнського населення й жіноцтва зокрема, специфіка сприйняття радянської влади та співпраця з ОУН та УПА (особиста чи членів сім'ї), а також певні прояви колабораціонізму серед місцевого населення. Слід зазначити, що відомості про злочини партизанів містяться й у звітах та донесеннях самих партизанів, а не лише матеріалах, які стосуються ОУН та УПА, що дозволяє говорити про дійсне підтвердження злочинної діяльності серед окремих партизанських з'єднань проти жінок у складі населення даних територій. Поширення, масовість та окремі аспекти розглянутої проблеми потребують додаткового детального аналізу.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 129. – арк. 51.
2. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 23.
3. ЦДАВО. – Ф. 3833, – Оп. 1. – Спр. 116. – арк. 1.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1306. – арк. 151-152.
5. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 40. – арк. 149–151.
6. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 22. – арк. 42.
7. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 59. – арк. 34.
8. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 74. – арк. 6.
9. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 295. – арк. 69–71.
10. ЦДАГО України. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 3. – арк. 109.
11. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 295. – арк. 69–71.
12. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. –59. – арк. 58.
13. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 59. – арк. 88.
14. ЦДАВО України – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – арк. 147.
15. ЦДАГО України. – Ф. 3833, – Оп. 1, – спр. 129, – арк. 59.
16. Боярчук П. Трагедія Старої Рафалівки... / П. Боярчук [Електронний ресурс]. – http://volodymirec.lib.rv.ua/silskiPSHB/st_rafalivka/srogadu/Спогади%20Ганни%20Сидорук.docx
17. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Том 2. Київ – Торонто, 1999, с. 751
18. Гогун Олександр, Кентій Анатолій. Красные партизаны Украины 1941–1944 гг. / О. Гогун, А. Кентій. – К., 2006. – 440 с.

УДК94(477) «1947»

І. Музика

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ В УРСР, ЯК ПЕРЕДДЕНЬ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

У нашій статті висвітлено основні особливості та специфіки депортації, розселення та соціально-економічної адаптації українців Польщі в УРСР впродовж 1944 – 1946 рр. шляхом проведення комплексного й об'єктивного аналізу вказаних процесів.

Ключові слова: депортація, переселення, репресії

In our article osnovni features and specifics of deportation, resettlement and socio-economic adaptation of Ukrainians in Poland the Ukrainian SSR for 1944 – 1946. by conducting a comprehensive and objective analysis of these processes.

Key words: deportation, immigrants, repression.

Сам процес виселення українців із їх споконвічних земель розпочався 1 листопада 1944 р. відправленням першого ешелону з жителями села Стрільці Грубешівського повіту. Ешелон складався з 28 вагонів, що повезли в УРСР перші 78 господарств (290 чол.) [2, с. 256-305].

Відповідно до планів розселення, на початку евакуації основна маса депортованих направлялась у східні області. На 10 грудня 1944 р. в Запорізьку, Одеську, Дніпропетровську, Херсонську та Миколаївську області було відправлено на поселення 81,06 % депортованих або 3121 родина (11735 чол.). Наприкінці березня 1945 р. у вищезазначені області, а також у Полтавську, Сумську, Сталінську, Кіровоградську, Вінницьку та Харківську області прибуло 93,1% депортованих або 19796 родин (71839 чол.). Надалі кількість переселенців, що направлялись у Східну Україну, в процентному відношенні до загальної кількості депортованих з Польщі постійно зменшувалась.

Разом із тим, як кампанія переселення набирала обертів, наростав і потік людей, які змушені були залишити свої домівки та шукати притулок в Україні, яка в часі воєнного лихоліття була не надто гостинною. "Евакуйованих" розселяли по всій території України, проте до кінця 1947 року більшість людей оселилась в західній її частині і, зокрема, в Тернопільській області.

Максимальна кількість поселених на Тернопіллі українців Польщі, а також найбільша їх концентрація зробили область певною мірою базовою для дослідження проблем розселення та адаптації депортованих із Закарзоння. З огляду на вищезгадане, а також беручи до уваги те, що Тернопільська область була цілком типовою для західного регіону і умови адаптації переселенців тут були певною мірою характерні для всієї Західної України, характеристика цієї області буде провадитись дещо детальніше [74, с. 85-98].

Поселення на Тернопіллі близько 40% депортованих є закономірним з огляду на цілий ряд факторів. З однієї сторони, саме Тернопільщина стала місцем оселення тисяч українців Польщі, що були депортовані на схід і втекли від злиднів колгоспної системи та голоду, оскільки була найсхіднішою із приєднаних у 1939-40 рр. областей. Відповідно це була перша область по дорозі на захід, де ще збереглося одноосібне господарство. З іншої сторони, віддаленість від західних кордонів СРСР робила її придатною для поселення закарзонців, яким власті заборонили селитись в 50-ти кілометровій прикордонній смузі. Оскільки з Тернопільської області була відселена максимальна кількість поляків (233 617 чол.), то й кількість вільних житлових приміщень та землі тут була більшою, ніж будь-де на Україні [74, с.130]. За станом на 1 квітня 1946 р. тут нараховувалося 24262 хати, залишені поляками, а також 10775 хат, де ніхто не проживав (всього 35037 одиниць). Для порівняння, в наступній за кількістю "зайвих" хат Львівській області було лише 13398 хат [25, с. 11-12]. Слід зазначити, що якість ґрунтів області чи на найкраща в західному регіоні – ні Львівська, ні Станіславська, ні Рівненська з нею рівнялись не могли. Прийнятим для урядових чиновників було й те, що по кількості арештованих членів та симпатиків ОУН-УПА область займала аж шосте місце. Всі ці чинники зумовили те, що на Тернопіллі поселилось близько 40% всіх депортованих із Республіки Польща українців.

На 27 листопада 1944 р. сюди було відправлено 230 господарств (880 чол.). На цей час в області вже перебувало 96 переселенських сімей. На 1 грудня в області було 196 сімей (788 чол.) переселенців з Польщі [81, с. 3]. Відповідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1944 р. в Тернопільську область для розселення було спрямовано ще 1298 сімейств (5116 чол.) із Закарзоння. З них 650 сімей (2600 чол.) мало прибути залізницею і 648 сімей (2616 осіб) – гужовим транспортом [23, с. 35 – 36]. Згідно плану розселення, затвердженого Тернопільським облвиконкомом 15 січня 1945 р., в районах області мали б розселити 1476 сімей переселенців [12, с. 35]. 2 лютого в області проживало вже 310 переселенських сімей (1361 чол.) [25, с. 8 – 13].

Слід зазначити, що радянській звітності не завжди можна безоглядно довіряти. Наприклад, за станом на 27 березня 1945 р. в області, зафіксовано лише 746 переселенських господарств, хоча згідно інших документів їх мало бути понад 1500 [12, с. 35]. Можна лише гадати, чи це статистичний недолік, чи люди були перевезені не в Тернопільську область, як планувалося, а в якусь іншу. Цілком можливо, що багато з них знову повернулось на свої рідні землі або й загинуло дорогою.

В 1945 р. потік переселенців різко зростає. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У №683 від 5 травня в західні області України було спрямовано 30000 сімей евакуйованих з території Закарзоння українців або 110000 чоловік. З шести приєднаних до УРСР у 1939 р. областей (маються на увазі Львівська, Волинська, Дрогобицька, Тернопільська, Рівненська та Станіславська) в Тернопільську попадало найбільше – 15000 сімей (54800 чол.). І за планами і республіканського керівництва, і за реальним станом справ Тернопілля поступово ставало областю, де кількість депортованих була найбільшою. Відповідно до постанови Тернопільського облвиконкому від 25 травня 1945 р. сюди було додатково спрямовано ще 6000 родин переселенців. 1 вересня тут проживало 5008 сімей переселенців (15231 чол.), що складало 30,7% від запланованої кількості поселених в області. 29 вересня 1945 р. було прийнято спільну постанову РНК і ЦК КП(б)У "Про додаткове розселення в західних областях УРСР 15446 сімей українського населення, евакуйованого з території Польщі за рахунок зменшення плану в Східній Україні". Відповідно з нею, на Тернопілля потрапляли 24200 сім'ї (87120 чол.) [26, с. 153].

Пізніше кількість переселенців зростає. Згідно доповідної записки завідуючого відділом ЦК КП(б)У Варшавського, в Тернопільській області в січні 1946 р. було 14 233 сімей переселенців (60 906 чол.). Станом на 17 травня 1946 р. в області вже налічувалося 23661 сім'я закарзонців (96417 чол.) [25, с. 9-12]. Згідно довідки "Про господарське влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в Тернопільську область" 5 липня 1946 р. тут нараховувалося 37 697 сімей переселенців (156 981 чол.). В серпні 1946 р. їх було вже більше 38 тисяч сімей (160 тисяч чол.) [12]. Загалом в Тернопільську область за час переселення в'їхало 41 105 сімей (173 360 осіб), для їх перевезення було використано 16 544 залізничні вагони [68]. Тобто в області було поселено майже 36% від загальної кількості всіх депортованих закарзонців. Для порівняння додам, що в усі східні області України було поселено 39720 сімей (149659 чол. або 30,9% від загальної кількості депортованих [33, с. 419]. До кількості поселених у Тернопільську область ще слід додати тисячі закарзонців, що були виселені на Східну Україну й самовільно перекочували в західні області, в тому числі й у Тернопільську. За станом на 22 серпня 1946 р. тут налічувалося 2269 сімей, що прибули із сходу [26, с. 150-154]. Пізніше кількість самовільних мігрантів ще зростає.

Керівництво УРСР мало сумніви щодо лояльності переселенців і взагалі не вірило в те, що радянський "рай" їм сподобається, а тому закарзонці розселялись не по всій Україні. Відповідно до вказівки наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія, в 50-ти кілометровій прикордонній зоні розселення депортованих з Польщі українців було суворо заборонено. Керівнику відділу Тернопільського виконкому обиради по розселенню евакуйованого з Польщі населення, як і керівникам аналогічних відділів у Західній Україні, було надіслане таке розпорядження: "Органами НКВС УРСР ряд районів і населених пунктів Вашої області віднесені до 50-кілометрової прикордонної смуги, розселення в якій евакуйованого з Польщі українського населення заборонено" [23]. Ймовірно, що саме Тернопільській області це розпорядження не стосувалося, оскільки лише край південної частини області входить в цю смугу. Скоріш за все це просто помилка тогочасної бюрократичної машини, оскільки в Тернопільському архіві не вдалося знайти жодного документу, який би забороняв українцям Польщі селитись в південних районах.

Проте дана інструкція безпосередньо стосувалась Дрогобицької, Волинської та Львівської областей. За станом на 10 серпня 1945 р. в прикордонній смузі Волинської області проживало 389 сімей депортованих українців, а в Львівській – 535. Причому люди оселялись не самовільно, а за вказівками райкомів та райвиконкомів, на що останні отримували особисті розпорядження секретарів обкомів та голів облвиконкомів. Відповідно до наказу республіканського керівництва таких людей мали виселити [68]. Дана вказівка створювала суттєві труднощі в житловому облаштуванні депортованих, адже тільки в одній Львівській області з 18510 залишених поляками хат 3160 знаходилось в прикордонній смузі [28, с.146-148]. При переселенні жителів гористій частині Закарзоння в східні області УРСР зовсім не враховувалося те, що акліматизація лемків у південних степах буде важкою. Людей з лісистих Карпат переселяли на рівнину, в спекотне середовище, до якого вони не були пристосовані. В результаті зміни клімату люди масово хворіли. Якщо ж взяти до уваги, що лемки в більшості були непоганими майстрами по дереву й на сході вони не знаходили застосування своїм талантам, то це був ще один стимул для втечі на захід [25, с.13].

Важливою залишалась і проблема мови, оскільки представники офіційної влади здебільшого вживали російську, а говірка місцевого населення відрізнялась від говірки закарзонців, що різко виділяло останніх серед загалу.

Здесятковані голодом тридцять третього, масовими розстрілами і вивезеннями на Сибір "куркулів" та середняків-"підкуркульників", із поспіль колективізованим майном та землею, розорені в часі війни селяни Наддніпрянщини з задрістю ставились до переселенців, яким інколи вдалося провезти на місце нового проживання корову, пару овець чи домашню птицю. А якщо врахувати, що їм "невідомо за що" видавали по кілька центнерів зерна та картоплі, – і це на фоні страхітливого загального зубожіння, – то деяка ворожість автохтонів була цілком зрозумілою.

Офіційний документ про зміну місця проживання можна було отримати лише в Управлінні при РНК в справах евакуації українського та польського населення за поданням облвиконкомів. Дозвіл видавався лише тоді, коли:

- 1) документи прибулої переселенської родини були невідповідно оформлені;

- 2) сім'я з якихось причин під час розселення була розділена, ті її члени, що опинились в іншому населеному пункті отримували право на переїзд;
- 3) окремі члени родини (старшого віку або непрацездатні) мають в інших областях близьких родичів, які погоджуються їх утримувати;
- 4) члени родини депортованих, які брали участь у Великій Вітчизняній війні й осіли в Західній Україні, хотіли викликати до себе інших членів своїх родин;
- 5) комісія лікарів визнала за доцільне зміну місця проживання для оселення в більш сприятливих для здоров'я кліматичних умовах.
- 6) білоруські сім'ї, що мають дозвіл на поселення в БРСР [28, с. 146].

Офіційно уряд УРСР дбав про "добровільних" переселенців, було прийнято велику кількість програмних документів, що мали сприяти швидкій адаптації нових громадян УРСР, але багато із запланованих заходів так і залишилось на папері і про справжній стан справ на Україні промовисто свідчать документи архівів.

Такі постанови республіканського керівництва дублювались аналогічними на обласному рівні. Наприклад, базова постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. була продубльована на обласному рівні постановою виконкому Тернопільської обласної ради і Бюро обкому КП(б)У №1081 від 23 жовтня 1945 р. "Про невідкладні заходи по господарчому влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі на територію Тернопільської області і роботі серед нього", постановою №1388 Львівського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 22 жовтня 1945 р. "Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі" та ін., а також відповідно райвиконкомом та райбюро КП(б)У (в даному разі Микулинецьким). Ці постанови ми можемо вважати основними й типовими, що стосувались адаптації закерзонців відповідно на республіканському і на регіональному рівнях. Всі подальші постанови, накази, інструкції та відповідні звіти і доповідні записки, що були реакцією на них, є лише своєрідним уточненням названих вище документів й ледь не дослівно копіюють документи свого типу.

На той час із областей Західної України в Сибір та на Далекий Схід рухався широкий потік людей, які в тій чи іншій мірі були причетними до національно-визвольного руху. Разом із арештом члена ОУН чи УПА або й просто підозрюваного депортації підлягала вся його сім'я, а інколи й ближча родина. Їхні господарства конфіскували на користь держави та розпродавали чи задарма роздавалися державним і партійним функціонерам. А оскільки польські хати вже заселили переселенці чи місцеві, то розрахуватись із новоприбулими було вирішено саме за рахунок учасників визвольної боротьби. Тому рішенням Тернопільського облвиконкому №1541 від 10 листопада 1947 р. райвиконкомом було дозволено продати переселенцям 1010 хат і 1364 господарські приміщення, що залишилися від виселених за межі УРСР "бандитів і бандпосібників". Таким чином люди часто опинялись перед вибором: залишитись без постійного житла або скористатись останньою пропозицією та протиставити себе всім родичам виселених. Інколи вимушені "гості" використовували бодай таку можливість отримати дах над головою. Тому нерідко селами мандрували чутки, що саме переселенці ставали причиною депортації автохтонів. Проте часто закерзонці навідріз відмовлялися заселяти хати репресованих, навіть коли такі надавалися їм у порядку взаєморозрахунків. [15, с.62-71]

Після виселення поляків на Західній Україні залишилась велика кількість їх майна і будівель. Вже у квітні 1946 р. у Західній Україні нараховувалось 58540 залишених хат і 19438 хат вважались покинутими. Для забезпечення їх цілісності та захисту від руйнування та розкрадання планувалось вести повний облік такого майна, а також призначити в кожному селі та місті осіб, відповідальних за охорону його. Тернопільським облвиконкомом таке рішення було прийняте ще 3 жовтня 1944 р. Проте виконувалась воно не надто добре. (Набагато пізніше, у 1947 році, аналогічна постанова була прийнята й на республіканському рівні

Ще однією болючою для закерзонців проблемою було надання їм землі в одноосібне користування. Відповідно до інструкції щодо реалізації угоди між урядом УРСР та ПКНВ, затвердженої в середині вересня 1944 р., надавати землю переселенцям мали відповідні чиновники НК земельних справ. На місцях реально цим займались райземвідділи. Селянам, що на момент переселення в УРСР мали у власному користуванні землю, виділялись аналогічні ділянки, але не більше 15 га на одне господарство. Безземельним селянам в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях надавали до 7 га землі. У Волинській та Рівненській – до 10 або до 15 га на господарство. Депортованим у райони Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької та Миколаївської областей, що виявили бажання працювати в колгоспах, виділяли 0,35-0,5 га під присадибні ділянки. Те, що в згаданих областях можуть виявитись переселенці, що хочуть вести окреме господарство, даною інструкцією навіть не передбачалось. Отже, нові жителі Південної та Східної України змушені були ставати колгоспниками або ж тікати на західні, ще не колективізовані землі [3 8].

Проте навіть ті депортовані, що одразу ж стали у лави колгоспників, не одразу отримали присадибні ділянки. Чиновники райземвідділів, що найбезпосередніше відали земельними справами, просто не хотіли морочитись із переселенцями й формально відносились до своєї роботи, під всілякими приводами затягували її завершення. Непоодинокими були випадки, коли депортованим нарізали земельні ділянки тимчасово, на значній віддалі від села або ж на невідгідах. Урядом УРСР на протязі 1944 – 1946 рр. досить часто приймалися документи, що передбачали спеціальне постачання переселенців різноманітними товарами першої необхідності. Для них мали заготувати ліс, цвяхи, скло, цеглу, черепицю, скоб'яні вироби, інші будівельні матеріали, одяг та досить широкий асортимент побутових речей і продуктів харчування. Все це мало полегшити соціально-економічну адаптацію переселенців у новій батьківщині.

Значна частина переселенців приїжджала маючи мінімум продуктів харчування та речей першої необхідності. В Дніпропетровській області таких людей було досить багато, але на зауваження керівника республіканського відділу розселення В.Медина про необхідність надання допомоги таким людям, заступник голови облвиконкому Манзюк відповів досить лаконічно: "Няньками ми їм бути не можемо, нехай собі купляють". Це говорилося на адресу людей, які не мали і не могли мати ні готівкових грошей, ні якоїсь продукції на обмін, ні джерел сталого прибутку. На щастя, прості люди часто були більш чулими до проблем депортованих. В багатьох селах цієї ж області колгоспники за власною ініціативою збирали продукти харчування та речі домашнього вжитку для своїх нових співвітчизників. Але в часи уже незалежної України, 21 травня 1997 р. була підписана Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща "До порозуміння і єднання". Таким чином був юридично закріплений реальний стан справ у взаєминах двох сусідніх народів. Чи не вперше в історії українсько-польських стосунків Спільна заява не фіксувала перемогу чи поразку однієї сторін, а відображала ідею єднання. Тільки взаємоповага, взаєморозуміння і взаємна толерантність дадуть двом народам змогу вийти на шлях рівноправного співробітництва. Тому наукове розв'язання всіх наболілих проблем є ключем до подальших дружніх зносин наших народів.

Результати проведеного дослідження дають змогу зробити ряд висновків:

1. геополітичні інтереси держав-членів антигітлерівської коаліції склались так, що уникнути депортації українців в кінці 40-х років було нереально – в ній були зацікавлені всі сторони, за винятком самих українців;
2. в ході депортації було повністю нівельовано принципи добровільності, закладений в основу Угоди від 9 вересня 1944 р. між УРСР і Польщею;
3. примусова акселерація депортації призвела до численних майнових втрат, а також тисяч людських жертв, що зробило значно важчою наступну адаптацію людей на теренах УРСР;
4. РНК УРСР не було створено дієвої програми розселення депортованих, не продумано ряду стимулів, що змусили б людей залишатись у відведених місцях. Внаслідок цього неминучою була самовільна міграція на захід;
5. уряд радянської України не доклав всіх необхідних зусиль для вчасного забезпечення переселенців житлом, землею,

наділення їх товарами першої необхідності. До депортованих так і не дійшла значна частина виділених кредитів та безповоротної державної допомоги. Взаєморозрахунки часто були неповними і проводились із значним запізненням. На низькому рівні була поставлена освітня та агітаційна робота серед новоприбулих громадян.

Сам процес депортації найдоцільніше поділити на чотири періоди, кожен з яких мав свої особливості й чіткі часові межі.

Перший період тривав з 15 жовтня до 31 грудня 1944 р. Під час нього Польщу залишили лише 5,9 % від загальної кількості депортованих закерзонців. Домінантною причиною їх виїзду був страх перед терором польського підпілля, яке мало на меті перетворити свою батьківщину в мононаціональну державу шляхом винищення і виселення українців. Українські села північної частини Закарпаття у 1943 і особливо весною та літом 1944 р. були ґрунтовно сплюндровані й знищені загонами АК й інших гілок польського підпілля;

Другий етап розпочався 1 січня і закінчився 31 серпня 1945 р. Між першим та другим етапами був невеликий інтервал, пов'язаний із відзначенням різдвяного циклу свят і важкою зимою. В лютому кількість бажаючих переселитись почала знову зростати, що пов'язано із визволенням всього Закарпаття у січні 1945 р. Червоною Армією. Бої при взятті Лупківського і Дуклянського перевалів були дуже кривавими й оточуючі села були повністю знищені. Тому в закарпатців просто не було вибору. Також весною знову активізувалось польське підпілля, бійці якого нищили й грабували українські села, розстрілювали людей. Саме через ці дві причини під час другого етапу депортації виїхала основна кількість закарпатців. Загалом за другий період Польщу залишило 41,8 % депортованих. Більшість людей виїхала саме із територій, які були підпорядковані Грубешівщини, Замостівщини, Холмщини, Томашівщини, Білґорайщини і Любарівщини;

Третій етап депортації обмежений хронологічними рамками з початку вересня до кінця грудня 1945 р. Рушійною силою на цьому етапі виступили три дивізії ВП та два полки НКВС, які примусово депортували українське населення, в основному Лиського, Любачівського, Перемиського та Сяноцького повітів. У цій частині Закарпаття найактивніше діяли підрозділи УПА й, відповідно, терор польського підпілля тут був найслабшим. Тому на протязі першого та другого етапів депортації звітти виїхало мінімум населення. Основним стимулом для виїзду ставав прямий примус із сторони ВП та інших урядових формувань. Завдяки втручанням війська за цей період у УРСР переселили 17,1% від загальної кількості депортованих у 1944 – 1946 рр. українців;

На кінцевому четвертому етапі депортації набирає масштабів класичної етнічної чистки, проваджені всіма військовими формуваннями Польщі. Пауза в депортації, що пов'язана із святкуванням Різдва і розділяла третій і четвертий етапи, була дуже нетривалою. Кожній дивізії ВП був доведений денний план депортації українців. Методи і засоби, за допомогою яких провадилась саме виселення, до уваги не брались. Тепер саме війська палили й грабували українські села. Депортація проводилась, в основному, в Лиському, Любачівському, Сяноцькому повітах. Загалом переселено 32% закарпатців. До кінця року, завдяки прочісуванню лісів, були депортовані ще кілька тисяч українців. На території Закарпаття все ще залишалось більше 150 тисяч етнічних українців.

Отже, спираючись на викладений фактичний матеріал, можна зробити висновок про повне нівелювання засади добровільності, покладеної в основу угоди від 9 вересня 1944 р. Стимулювання “добровільного” виїзду українців через терор польського підпілля та силове проведення депортації підрозділами ВП призвели до того, що переселені в СРСР українці не змогли перевезти все необхідне для подальшого життя майно й продукти харчування. Люди ще на рідній землі втратили значну частину статків, а решту втрачали під час дороги на місце нового поселення. Окрім того, значна кількість закарпатців загинула ще на території Польщі. Подальша соціально-економічна адаптація депортованих на території УРСР людей стала набагато важчою й проблемнішою, ніж могла вона бути за умови неухильного виконання угоди від 9 вересня 1944 р.

Згідно програми розселення, укладеної РНК УРСР, більшість закарпатців мала бути оселена в східних областях, що найбільше знелюдніли під час Великої Вітчизняної війни. Саме за рахунок новоприбулих мали підніматись з руїн шахти і заводи. З іншої сторони, розсіювання депортованих серед жителів півдня та сходу мало призвести до якнайшоршої їх денационалізації. Та обставина, що на Лівобережжі не було ні вільних житлових приміщень, ні приватного землекористування (одна із умов угоди) – до уваги не бралась. Місцеві органи влади розглядали депортованих як зайву проблему й фактично не займались їх господарським влаштуванням. Праця в колгоспах була майже безоплатною і коштів на будівництво власного житла у закарпатців практично не було. Наслідком такої політики була немінуча міграція тисяч закарпатців на Західну Україну, яка зумовила втрату тих небагатьох привезених з Польщі пожитків. До всіх лих додався ще й голод, який знищив значну частину тих, хто все ж залишився в південних та східних областях.

Виконання урядової програми щодо забезпечення депортованих житлом і землею для індивідуального господарювання на Східній Україні було нереальним через відсутність зазначеного, а в Західній – через слабкість та неорганізованість державного апарату. Житлові приміщення масово займали місцеві жителі, частина будинків руйнувалась через недогляд. Взаєморозрахунки між владою і переселенцями були не надто чесними через занижену оцінку залишеного в Польщі майна та завищення вартості наданого за місцем нового поселення, внаслідок чого в УРСР люди отримали набагато менше, ніж мали в Польщі. Місцевих коштів і ресурсів постійно не вистачало, а урядові субсидії приходили із значним запізненням і не в повному обсязі. Наділення депортованих довгостроковими кредитами й безповоротною допомогою відбувалось із значним запізненням та в мінімальній кількості. Лише незначна частина людей отримали невеликі кредити й грошову допомогу. Тому перший етап соціально-економічної адаптації, що знайшов вираження у забезпеченні депортованих житлом, наділенні їх землею, товарами першої необхідності та завершенні взаєморозрахунків, закінчився лише наприкінці 1947 р. До кінця цього року окреме житло отримали близько 80 % депортованих, землю (в Західній Україні) – більше 90 %. Взаєморозрахунки за залишене в Польщі майно проведено із 56 % переселенських родин, причому лише на 82 %, за здані Червоної Армії продукти харчування – з усіма, хто пред'явив документи, хоча таких було лише 43 % від загальної кількості господарств депортованих. На цьому, відповідно до урядової постанови, всі розрахунки й припинились. Пільги по оподаткуванню тривали лише 2 роки після в'їзду в УРСР і для більшості людей податки були надто важким ярмом. Робота по охопленню дітей та дорослих освітою проводилась несистематично і багато учнів пішли в школи лише в кінці сорокових років. Масово не вистачало педагогічних кадрів, часто діти просто не мали одягу чи взуття щоб відвідувати школу [12 23].

Таким чином, ми можемо констатувати, що протягом першого етапу соціально-економічної адаптації становище депортованих у новій батьківщині було вкрай важким. Уряд УРСР не виконав своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення новоприбулих і своєю бідністю закарпатці виділялись навіть на непривабливому фоні розореної війною та голодомором країни. Внаслідок перерахованих факторів соціально-економічна та психологічна адаптація людей в новому середовищі відбувалась набагато повільніше і важче, ніж це могло бути за умови неухильного виконання умов міждержавної угоди та урядових постанов. Депортовані ще довго залишались найбільш бідною, найменш соціально захищеною та психологічно чужою часткою суспільства. В 1947 р. завершився лише перший етап адаптації людей, яка тривала ще десятиліттями. Й до сьогоднішньої частини літніх людей мріє хоча б перед смертю глянути на рідні місця.

Джерела та література

1. Абрамов Ю.О., Грінченко Є.М., Кірючкін О.Ю. та інші Моніторинг надзвичайних ситуацій. – Харків: АЦЗУ, 2005. – 530с.
2. Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – 84 с.
3. Альбошій О.В., Кулешов М.М., Калашніков О.О., Рашкевич С. А. „Труш .О. Основи управління в органах і підрозділах МНС України– Харків, 2007. – 310 с.
4. Безпека життєдіяльності: Навч. посібник / за ред. В.Г.Цапка – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2003. – 397 с.
5. Безпека життєдіяльності: Навч. Посібник. – 2-ге вид., стер. / Художнє оформлення К.І. Мозкова, В.Б.Гайдабус. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2004. – 301 с.

6. Білас І. "Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект" // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 33-35.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502-546.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
9. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
10. Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948) – Київ: Наукова думка, 1993. – 304 с.
11. Борисенко В. Заради історичної правди // Процюк В. Книга пам'яті. – Львів: друкарня видавництва "Вільна Україна", 1996. – С. 149-156.
12. Бугай М. Депортація населення з України (30-50-ті роки). – УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 35.
13. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне: АТ "Рівненська друкарня", 1994. – 48 с.
14. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Київ: Інститут історії НАН України, 1997. – 217 с.
15. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. – Минск

УДК 94:329.17 (477)

Б. Паска

ІДЕЇ УКРАЇНОЦЕНТРИЗМУ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Автор висвітлює націологічні та політологічні ідеї українського історика і публіциста, відомого дисидента Валентина Мороза, висловлені ним у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Досліджуються основні публіцистичні твори В. Мороза даного періоду, зокрема «Націоналізм ХХІ століття», «У пошуках українського Піночета», «Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні» та ін. У статті розкривається внесок В. Мороза у поширення і популяризацію ідей українського націоналізму та україноцентризму.

Ключові слова: Валентин Мороз, український націоналізм, україноцентризм, Соціал-національна партія України, Микола Сциборський.

The author highlights the natiology, political ideas of Ukrainian historian and journalist, famous dissident Valentyn Moroz, expressed in the 90's. XX - XXI century. The basic journalistic works of V. Moroz of the period, including "Nationalism XXI century", "In Search of Ukrainian Pinochet", "The role of the farmer-owner in the modern Ukrainian revival" are researched. The article reveals the contribution of Moroz in spreading the ideas of Ukrainian nationalism and ukrainocentrism.

Key words: Valentyn Moroz, Ukrainian nationalism, ukrainocentrism, the Social-National Party of Ukraine, Mykola Stsiborsky.

Валентин Якович Мороз – уродженець Волині, український історик і публіцист, один із лідерів українського дисидентського руху, який тринадцять років провів у радянських тюрмах і концтаборах. У період 1967-1970 рр. він написав чотири есеї, які набули широкої популярності у дисидентському середовищі та розповсюджувалися через канали самвидаву. Протягом 1979-1990 рр. Мороз знаходився у вимушеній еміграції в США і Канаді; у 1982 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Етнонім «Україна» (на матеріалах дум та історичних пісень)» в Українському Вільному Університеті [9, с. 444]. Тільки в останні роки «перебудови» колишній політ'язень отримав можливість повернутися до України та розпочав активну роботу щодо синтезу та вдосконалення власних націологічних концепцій. Також В. Мороз активно займався викладацькою та науковою діяльністю. У 2005 та 2012 рр. побачили світ відповідно перший та другий томи його історичної праці «Україна у ХХ столітті» [7, 8]. Протягом другої половини 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. вийшли друком цілий ряд публіцистичних статей В. Мороза. Він зблизився із керівництвом Соціал-Національної партії України (СНПУ) та став одним із її ідеологів [1].

Стаття «Націоналізм ХХІ століття» є передруком виступу Валентина Мороза на урочистому святкуванні його 60-річчя 20 квітня 1996 р. у Львові [4]. У 2004 р. за сприяння фонду Дмитра Донцова у Львові побачило світ друге її видання. У цій праці В. Мороз виклав своє бачення місця і ролі нації в історії людства, сформулював ідею та основні постулати власної концепції українського соціального націоналізму.

Історик Валентин Мороз вважав, що поділ людства на нації є природним, кожна нація наділена колективною свідомістю, а в світі існує своєрідна «черга націй» щодо верховенства над іншими. Сенс існування нації – «в чеканні часу», коли наступить її черга бути центральною в світі і вищою за інших; така установка є в підсвідомості кожної нації. Всі без винятку народи, і великі, і малі, мають шанс стати наймогутнішими в світі. Первинними чинниками, що впливають на силу нації є її внутрішні, духовні ресурси і багатства, тоді як зовнішні показники – економіка, армія, територія – є менш важливими. Завданням націоналістів є пошук духовних сил нації та їх застосування задля зростання її могутності. При цьому В. Мороз зауважує, що «...справжні глибинні ресурси можна знайти тільки наступальним способом...», закликаючи до переходу від оборони свого власного, національного до його активного поширення в світі. Теоретик піддавав критиці політику української влади протягом 90-х рр. ХХ ст. за нерозуміння нею сили духовності українського народу та нездатність до ефективного захисту інтересів українського народу [4, с. 3-5].

В. Мороз передбачав значні зміни на геополітичній карті світу у відповідності з принципом «черги націй». На його думку, зоряний час світового гегемона 90-х рр. ХХ ст. – країн Північної Америки і Західної Європи – вже минув, тому Захід прямує до свого занепаду. Наступним світовим лідером в уяві Мороза повинна була стати Японія та «далекосхідні тигри» («японоцентрична зона»). А ще за декілька десятиліть повинна була настати епоха «Заходу з людським обличчям» або «середньої зони», до якої історик відносив Україну, Туреччину, Литву, Хорватію, Словенію та Словаччину. Центральне місце серед цих держав повинна була б зайняти Україна, якій «...належить у майбутньому велика роль» [4, с. 5-6]. Виходячи із переліку держав можна зробити висновок, що В. Мороз симпатизував хорватському націоналізму Ф. Туджмана, економічним реформам Т. Озала в Туреччині та підтримував хорватську сторону в югославському конфлікті першої половини 90-х рр. ХХ ст. Очевидно, теоретик вважав поразку Росії в «холодній війні» остаточною та не вважав східного сусіда України потенційним геополітичним лідером регіону. У схемі Мороза не знайшлося місце Польщі як одному з лідерів «середньої зони». Основними хибами його геополітичної концепції було значне недооцінювання Заходу та Росії як потенційних «центрів сили» на міжнародній арені.

Проте українська нація, за Морозом, не повинна просто очікувати періоду свого піднесення, вона повинна активно працювати для того, щоб його прискорити. Шлях до розквіту нації, на його думку, можливий тільки через націоналізм. Історик вказує на те, що український націоналізм пройшов у своєму розвитку ряд етапів – етнографічний (ХІХ ст.), волонтаристський (ХХ ст.). В. Мороз говорить про особливу роль націоналізму у майбутньому для світу загалом та для України зокрема, вступаючи в протиріччя із концепціями «кінця історії» Ф. Фукуями та мультикультуралізму: «Світ ХХІ сторіччя приречений на націоналізм» [4, с. 7]. Це твердження В. Мороза перекликається з ідеєю американського вченого С. Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій» [10].

У своїй концепції «націоналізму ХХІ століття» В. Мороз виділяв два ключових аспекти – екологічний та соціальний. Екологічність націоналізму теоретик пов'язував із проблемою перенаселення Землі та відповідного посилення боротьби за ресурси у